

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ: PROTOKOLLERE GİDEN SÜREÇ VE SONRASI

(TURKEY-ARMENIAN RELATIONS:
THE PROCESS LEADING TO PROTOCOLS AND POST-PROTOCOLS ERA)

Prof. Dr. Kamer KASIM

Abant İzzet Baysal Üniversitesi,
Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
kamerkasim@yahoo.com

Özet: Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlu olan ilişkiler zaman zaman değişim işaretleri verse de genel durum bir süreklilik göstermiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerini sistem, devlet ve birey düzeyinde etkileyen faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerdeki değişim ilişkilerin seyrini etkilemektedir. Bu makalede Türkiye-Ermenistan ilişkilerine etki eden faktörler çerçevesinde protokollerin imzalanması ve sonrasında yaşanan gelişmeler analiz edilecektir. Türkiye-Ermenistan ilişkileri öncelikle uluslararası sistemin yapısından ve Soğuk Savaş dönemi sonrası sistemin yeniden yapılanması sürecinde devletlerin birbirleriyle mücadelelerinden etkilenmiştir. Türkiye ve Ermenistan'ın dış politika perspektifleri de bir ölçüde protokollere giden süreçte ve sonraki gelişmelerde etkili olmuştur. Bireysel faktörlerin etkisinin ise çok daha sınırlı kaldığı ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, ABD, Protokoller

Abstract: Turkey-Armenia relations follow the same line despite the signs of change occur time to time. The factors exist, which affected Turkey-Armenia relations in system, state and individual levels. In this article, developments in Turkey-Armenia relations will be analyzed in the light of protocols. Turkey-Armenia relations mainly have been affected the structure of international system and competition among states during the restructuring of the system after the Cold War era. Foreign policy perspectives of Turkey and Armenia also impacted on the process led to the protocols and what happened after the protocols were signed. The impact of individual factors in the bilateral relations was rather limited.

Key Words: Turkey, Armenia, Azerbaijan, the US, Protocols

Soğuk Savaş Sonrası Yapıda İki Ülke İlişkileri

Ermenistan Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız bir ülke olarak uluslararası sisteme katılmıştır. Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Ancak iki ülke ilişkileri sürekli problemlerle bir seyir izlemiştir. Ermenistan'ın soykırım iddialarını uluslararası alana taşıması ve bunu dış politikasının amaçlarından birisi olarak sunması sorunlardan birisini oluştururken, Sovyetler Birliği döneminde başlayan Karabağ sorunu ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerini Ermenistan'ın bağımsızlığını takip eden yıllarda doğrudan etkilemeye başlamıştır. Türkiye'nin bölgesel güç konumu ve Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte bölgesel güçlerin uluslararası ağırlığının artması, Kafkasya'daki problemlerle Türkiye'nin ilgilenmesini gerekli kılmıştır.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle küçük ülkeler daha bağımsız hareket edebildikleri gibi bölgesel rekabetteki taraf olma konumlarıyla realist anlamda güç dengesi politikasının da bir parçası haline gelmişlerdir.

İki kutuplu Soğuk Savaş döneminde kutup liderlerinin belirlediği çizgide hareket eden devletlerin oluşturduğu yapıda izlenecek politikalar konusunda bir netlik söz konusuydu ve küçük devletlerin bölgesel krizler çıkarması kutup liderleri tarafından engellenebiliyordu. Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle küçük ülkeler daha bağımsız hareket edebildikleri gibi

bölgesel rekabetteki taraf olma konumlarıyla realist anlamda güç dengesi politikasının da bir parçası haline gelmişlerdir. Kafkasya'da Sovyetler Birliği'nin son yıllarında ortaya çıkmaya başlayan sorunlar bölgesel çatışmalara yol açmıştır. Bölge enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması için rekabet de çatışmaları etkileyen bir faktör olmuştur. Kafkasya'ya yönelik politika oluşturmak konusunda yeterli tecrübeye sahip olmayan Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerde soykırım iddiaları, Karabağ sorunu, Rusya faktörü gibi birçok unsuru dikkate almak durumunda kalmıştır.¹

Soykırım iddialarına ilişkin Ermenistan'ın tutumuna yönelik olarak Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan "Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir." İfadesi dikkat çekmektedir.² Ermenistan'ın soykırım iddialarıyla ilgili politikasında etkili olan özellikle ABD başta olmak üzere diğer ülkelerdeki diaspora örgütleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ermenistan politikasında rol oynamaya başlamıştır. Genel olarak diasporanın Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini engelleyici olduğu söylenebilir.

1 Kamer Kasım, "Türkiye'nin Kafkasya Politikası", Abdülkadir Baharçipek, Ali Şen, Turkut Göksü, H. Hüseyin, Der., 1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003, ss. 79-98.

2 Stephan H. Astourian, "From Ter-Petrosyan To Kocharian: Leadership Change In Armenia". *Berkeley Program In Soviet And Post-Soviet Studies Working Paper Series*, 2000-2001, s. 20.

İlk Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan döneminde Ermenistan pragmatik gerekçelerle soykırım iddialarını uluslararası alanda gündeme getirme konusunda çekingen davranışa da Ermenistan'daki pek çok siyasi parti ve grup konuyu hep gündemde tutmuştur. Soykırım iddiaları protokoller sürecinde ve protokollerin imzalanmasından sonra, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen en önemli konulardan birisi olmuştur ve olmaya devam etmektedir.

Türkiye ve Ermenistan arasında iyi komşuluk ilişkileri ve sınırların dokunulmazlığını içeren bir deklarasyonun imzalanamaması, Ermenistan'da Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sorgulayan siyasi yapılanmaların varlığı ve Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesindeki "Batı Ermenistan" ifadesi de Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde sorun oluşturmaktadır.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Karabağ sorunu da Türkiye-Ermenistan ilişkilerini özellikle kara sınırının kapanması bağlamında etkilemiştir ve protokoller sonrası süreçte en fazla tartışılan konu olmuştur. 1988 yılında çatışmalar başladığında Sovyetler Birliği'nin bir iç sorunu iken Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgesel bir sorun haline gelen Karabağ, 1994 yılındaki ateşkese rağmen halen çözülememiştir.³ Türkiye Orta Asya'ya açılan kapı ve hatta müttefik olarak gördüğü Azerbaycan topraklarının işgali karşısında diplomatik kanalları harekete geçirme politikası izleyerek, işgalin meşrulaşmaması için çaba göstermiştir. Karabağ sorununda çatışmanın sürdüğü dönemde Türkiye ve Ermenistan arasındaki en ciddi gerginlik Ermeni kuvvetlerin Nahçıvan'a saldırmasıyla ortaya çıkmıştır. Türkiye'de Nahçıvan'ı korumak amacıyla bir askeri müdahalenin yapılması gündeme gelmiştir. Nahçıvan krizinde Soğuk Savaş dönemi sonrasında ilk kez Türkiye ile Rusya arasında bir sıcak çatışma olasılığı ortaya çıkmıştır.⁴ Türkiye ve Ermenistan arasındaki bir çatışmanın Rusya ile Türkiye'yi karşı karşıya getirebileceği olasılığı bile bölgesel sorunların ne kadar tehlikeli tırmanmaya neden olabileceğini göstermiştir. Kriz Ermeni kuvvetlerin muhtemelen Rusya'nın etkisiyle çekilmesi sonucu atlatılmıştır. Karabağ sorununun protokoller ve sonrası tartışmaları etkileyen boyutu ise Türkiye'nin Kelbecer'in işgali sonrasında Ermenistan ile olan kara sınırını kapatması olmuştur.⁵

Soğuk Savaş dönemi sonrası süreçte Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve genel olarak bölgesel dengelere uluslararası sistem boyutuyla etkisi olan olay ise 11 Eylül 2001 terör saldırıları olmuştur. Terör sonrası ABD'nin terörle mücadele kapsamında

3 Karabağ sorunu için bakınız, Kamer Kasım, "The Nagorno-Karabakh Conflict from Its Inception to the Peace Process", *Armenian Studies*, Cilt 1, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, ss. 170-185. Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara: USAK Yayınları, 2011, ss. 29-45.

4 Amberin Zaman, "Azerbaijan Looks to Ankara", *The Middle East*, No 213, Temmuz 1992, s. 8.

5 Charles Van Der Leeuw, "Newly Independent Azerbaijan: Ever-Present Gunsmoke and the Kremlin's Long Arm", Antero Leitzinger, Der., *Caucasus and an Unholy Alliance*, Vantaa: Leitzinger Books, 1997, ss. 47-65. Bakınız Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara: USAK Yayınları, 2011, ss. 29-45.

Azerbaycan ve Gürcistan ile artan işbirliği ve Kafkasya’da askeri bakımdan Rusya etkisini sınırlandırıcı şekilde rol oynaması Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı başta olmak üzere Türkiye ve ABD’nin desteklediği doğu-batı enerji koridoruna hız kazandırmıştır. Ancak Ermenistan’ın Rusya’ya bağımlı konumu artarak devam etmiştir. Saakaşvili’nin iktidara gelmesiyle birlikte Gürcistan’ı da kaybeden Rusya, Ermenistan üzerindeki etkisine ve bu ülkedeki askeri varlığına daha fazla önem vermeye başlamıştır. Ermenistan’ın Karabağ sorunu ve Azerbaycan topraklarının işgal altında olmasından dolayı tehdit algılaması Rusya’yı güvence olarak görmesine neden olmuştur. Toprakları işgal edilmiş olan Azerbaycan’ın işgale son vermek için askeri seçeneğe yönelmesi olasılığı ve Azerbaycan’ın Batı ile gelişen ilişkileri Ermenistan’ı bağımsızlığına zarar verecek ölçüde Rusya’ya bağımlı hale getirmiştir.⁶

Protokollere Giden Süreç

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusunda dış dinamikler bakımından en fazla etki ABD ve AB’den gelmektedir. Özellikle ABD Ermenistan’ın Rusya etkisinden çıkarılması ve Batıya entegre olabilmesi için Türkiye ile ilişkilerini düzeltmesi gerektiği görüşü ile bu konuda çaba sarf etmiştir. Türkiye ile kara sınırının kapalı olması Ermenistan’ı Rusya’ya bağımlı kıldığı gibi, İran ile de çok yakın ilişkiler içerisinde olmaya mecbur etmektedir. ABD’nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ve kara sınırının açılması için çabalarına hız vermesine neden olan gelişme ise Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan çatışması olmuştur. Rusya’nın Gürcistan’da anlayamadığı Saakaşvili rejimini cezalandırma politikası ve sonuçta Abhazya ve Güney Osetya’nın bağımsızlıklarını tanınması Kafkasya’daki parametreleri değiştiren bir gelişme olmuştur. Rusya’nın politikası dönemin ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Rice büyük bir gücün, küçük komşusunu işgal edip onun hükümetini devirdiği, Çekoslovakya’nın işgal edildiği 1968 yılı dünyasında yaşanmadığını, hür dünyanın Rusya’nın komşusuna yaptığı saldırının bölgesel ve bölge dışı etkileriyle mücadele edeceğini ifade etmiştir.⁷ Rusya’nın Ağustos 2008’de izlediği politika AB’de de ileriye dönük olarak Rusya’ya yönelik kuşkulara neden olmuştur. Çatışmaların durdurulması için Fransa Devlet Başkanı Sarkozy’nin AB adına devreye girmesiyle İlkeler Deklarasyonu yayınlanmıştır. İlkeler Deklarasyonunda Güney Osetya ve Abhazya’nın istikrar ve güvenliğinin

6 Rusya-Ermenistan ilişkileri için bakınız, Kamer Kasım, “Rusya-Ermenistan İlişkileri: Hegemon Güç ile Stratejik Ortağı Arasındaki İlişki”, İhsan Çomak (Der.), *Rusya, Stratejik Araştırmalar-1*, İstanbul: Tasam Yayınları, 2006, ss. 231-246.

7 “Peace Plan Signed, But Russian Forces Appear To Advance”, Eurasia Insight, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav081508_pr.shtml, 15 Ağustos 2008. Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara: USAK Yayınları, 2011, s. 215.

uluslararası bir tartışma ile belirlenmesinin yer almasına rağmen Rusya'nın Gürcistan topraklarında ilerlemeyi sürdürmesi ve çatışmanın bitmesinden sonra da Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanınması AB'ye de meydan okuma niteliği taşımaktaydı.⁸

Rusya-Gürcistan çatışması sırasında Gürcistan hattının kapanmasıyla Gürcistan'ın Ermenistan'dan ithalatında 121 milyon dolarlık bir azalma olmuş ve krizin Ermenistan ekonomisine toplam faturası 700 milyon doları bulmuştur.⁹ Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile kara sınırının kapalı olduğu bir ortamda, dışarıdan gelen malların 2/3 ünün geçtiği Gürcistan kapısının bir süre kapalı kalması bile Ermenistan ekonomisine çok olumsuz yansımıştır. Bu nedenle Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan çatışması ABD ve AB'yi Rusya politikalarını gözden geçirmeye yönelttiği gibi, Ermenistan'ın Rusya etkisinden çıkması için daha kapsamlı stratejilere ihtiyaç olduğunu da ortaya koymuştur. Ermenistan yönetimi de Rusya-Gürcistan çatışması sırasında Türkiye ile ilişkilerinin bozuk olması ve özellikle kara sınırının kapalı olmasının daha ağır bedelleri olabileceğini görmüştür. Bu nedenler Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşmeye doğru adımların atılmasında hızlandırıcı etkilere yol açmıştır.¹⁰

Rusya-Gürcistan çatışması sırasında Gürcistan hattının kapanmasıyla Gürcistan'ın Ermenistan'dan ithalatında 121 milyon dolarlık bir azalma olmuştur.

ABD yönetimi açısından Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi soykırım iddiaları konusunda Ermeni diasporasının faaliyetlerine karşı elini güçlendirici bir faktör olarak da görülmüştür. Çok eski tarihlere dayanan ABD'ye Ermeni yerleşimleri sonucu oluşan diaspora tek bir konu etrafından toplanan ve önemli bir ekonomik güce sahip olan bir lobi haline gelmiştir. Özellikle belirli bölgelerde Kongre'ye seçilmek isteyen adaylar Ermeni diasporasının desteğine çok önem vermekte ve bu kişiler seçildikten sonra Ermeni lobisinin istekleri doğrultusunda faaliyette bulunmaktadır. Her ne kadar ABD yönetimleri diasporayı dengelemeye ve ABD dış politikasını ülkenin çıkarları doğrultusunda oluşturmaya çalışsa da Kongreye sunulan tasarılar ve çeşitli düzeylerde çıkartılan kararlar sadece ABD'nin Ermenistan politikasını değil, ABD'nin Türkiye ve Azerbaycan ile olan ilişkilerini de etkilemektedir.¹¹ Soykırım iddialarının Kongrede kabul edilmesi için çaba

8 Lili di Puppo, "The Georgian-Russian Conflict: A Test For The European Union", *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav081308_pr.sthml, 13 Ağustos 2008; Kamer Kasım, "Gürcistan'da Neler Oluyor", *USAK Gündem*, <http://www.usakgundem.com/yazar/1022/gurcistan'da-neler-oluyor.html>, 14 Ağustos 2008.

9 Naira Melkumian, "Armenia: Economy Hit by Georgian War", *IWPR*, 16 Ekim 2008.

10 Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan çatışması için bakınız, Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara, USAK Yayınları, 2011, ss. 209-230.

11 Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara, USAK Yayınları, 2011, ss. 182-183.

gösteren Ermeni lobbiesinin bir beklentisi de ABD Başkanlarının 24 Nisan'da yaptıkları konuşmada "soykırım" demelerinin sağlanması olmuştur. Ermeni lobbiesinin Kongreden karar çıkartma girişimlerinde sonuca yaklaştığı dönemler olsa da ABD Başkanlarının girişimiyle karar çıkarılması engellenmiştir. Karar tasarıları Temsilciler Meclisi Dış ilişkiler Komitesi'nde kabul edilse de genel kurulda oylanması engellenebilmiştir. ABD Başkanlarının 24 Nisan konuşmalarında "katliam" ifadesi kullanılmasına rağmen "soykırım" denmemiştir. Obama'nın Başkan seçilmeden önce Ermeni lobbiesine iddiaları tanıma sözü vermesi Ermeni lobbiesini 24 Nisan konuşması bakımından ümitlendirmiştir. Başkan olduktan sonra konulara daha farklı bir açıdan bakması gerektiğinin farkında olan Obama yönetimi diasporaya karşı elini güçlendirecek bir argüman aramaya başlamıştır. Soykırım iddialarının gündeme taşınmasının düzelmekte olan Türkiye-Ermenistan ilişkilerine zarar vereceği argümanı diasporaya karşı kullanılabilirdi. Bu nedenle ABD yönetimi 24 Nisan 2009 tarihinden yani Obama'nın 24 Nisan konuşmasından önce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için adım atılmasını istemiştir.¹²

Türkiye'de de Ermenistan ile normalleşme yolunda adım atılmasının diasporanın soykırım iddialarını bir araç olarak kullanmasının önüne geçilebileceği ve hatta Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin Karabağ sorununun çözümüne de yardımcı olacağı düşüncesi hükümette ortaya çıkmıştır. Bu konuda atılan ilk adım Türkiye ve Ermenistan milli futbol takımları arasında oynanan karşılaşmayı izlemek üzere Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ermenistan'a gitmesi olmuştur.¹³ Futbol diplomasisini takiben uluslararası sistemden kaynaklanan nedenler ve Türkiye'nin politika değişikliği sonucunda 22 Nisan'da Türkiye ve Ermenistan arasında bir yol haritası açıklanmıştır. Her ne kadar daha önce de Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ve kara sınırının açılması için iki ülke arasındaki ticaretin potansiyeline ilişkin gerçekçi olmayan verilerin de ortaya konduğu girişimler olmuşsa da ABD ve AB'nin çabalarını hızlandıran Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan çatışması olmuştur.¹⁴

Protokollere giden süreçte önemli bir adım olan yol haritasının açıklanmasının Ermenistan iç politikasında da etkileri ortaya çıkmıştır. Yol Haritasını Türkiye'nin bir taktiği olarak gören Ermeni Devrimci Federasyonu koalisyondan çekilmiştir. Diaspora kuruluşlarından da Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan'a yönelik eleştiriler olmuştur. Bu eleştirilerin olmasında ABD Başkanı Obama'nın 24 Nisan 2009 tarihindeki konuşmasında soykırım dememesi ve Ermenice olarak "Büyük

12 Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara, USAK Yayınları, 2011, ss. 180-187.

13 Kamer Kasım, "Turkey-Azerbaijan-Armenia Triangle", *Journal of Turkish Weekly*, <http://www.turkishweekly.net/columnist/3153/turkey-azerbaijan-armenia-triangle.html>, 27 Mayıs 2009.

14 Örneğin "Kafkas Peyniri" adı verilen bir proje de ileri sürülmüştür. Gürcistan'ın Ninotsminda ve Ermenistan'ın Gümrü şehirlerinden gelen mandracılar proje kapsamında Kars'ta buluşmuşlar ve "Kafkas Peyniri" nin tanıtımı yapılmıştır. "Ermenistan, Gürcistan ve Kars Mandracılarının Ortak Ürettikleri 'Kafkas Peyniri' Tanıtıldı.", *IHA*, 29 Haziran 2008. "A Caucasian Cheese Circle", *The Economist*, 24 Mayıs 2008.

Felaket”, (*Mets Yeghern*) demesinin rolü vardır. Ermenistan’daki bazı çevreler Obama’nın “soykırım” dememesinden Sarkisyan’ı yol haritası nedeniyle sorumlu tutmuşlardır.¹⁵

Ermenistan ile Türkiye arasında görüşmeler sürmekteyken futbol diplomasisinin devamının gelip gelmeyeceği tartışmaları da yapılmıştır. Ermenistan Türkiye’nin kara sınırını en kısa sürede açması beklentisi içerisinde olmuştur. Hatta Sarkisyan kara sınırı açılmadığı takdirde Türkiye’de oynanacak Türkiye-Ermenistan milli futbol takımları arasındaki maça gelmeyeceğini açıklamıştır.¹⁶ Yapılan görüşmeler 31 Ağustos 2009 tarihinde iki ülke arasında protokollerin parafe edilmesiyle sonuçlanmıştır. Protokoller 10 Ekim 2009 tarihinde İsviçre’nin Zürih kentinde imzalanmıştır. Protokollerin imzalanmasını takiben Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan da Türkiye ve Ermenistan milli futbol takımları arasında 14 Ekim 2009 tarihinde oynanan maçı izlemek üzere Türkiye’ye gelmiştir.

Protokollerin Analizi

Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına dair protokol ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine dair protokolün imzalanması sonraki sürece ilişkin beklentilere yol açmıştır. Ancak kısa sürede protokollerin imzalanmasının sürecin aynı şekilde devam etmesi anlamına gelmediği ortaya çıkmıştır. Protokoller sonrası sürece değinmeden önce içerik itibarıyla protokollere baktığımızda öncelikle Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Karabağ dışında sorun oluşturan konulara yer verildiği görülmektedir.

Diplomatik ilişkilerin kurulmasına dair protokolde dikkati çeken husus, BM Şartı, Helsinki Nihai Senedi gibi uluslararası belgelere atıfta bulunulması ve tarafların iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacaklarını taahhüt etmeleridir. Yine iki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığı teyit edilmiştir. Taraflar ayrıca ortak sınırın açılmasına ilişkin karara vurgu yapmış ve iyi komşuluk ilişkileriyle bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yinelemişler ve protokollerin yürürlüğe girmesinden itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı diplomatik temsilciliklerin açılması konusunda anlaşmışlardır. Bu protokollerin yürürlüğe girmesi halinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde tartışılan bir konu olan Ermenistan’ın Türkiye ile olan sınırını tanıdığı

15 Gayene Abrahamyan, “Armenia: Obama Escapes Blame For Omission”, *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav050109_pr.shtml, 1 Mayıs 2009.

16 Marianna Grigoryan, “Armenia: Yerevan’s ‘Football Diplomacy’ Fail to Score”, *Eurasia Insight*, <http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav080409b.shtml>, 4 Ağustos 2009.

sonucuna varılabilir mi? Sadece protokol metnine bağlı bir değerlendirme yapacak olursak Kars antlaşmasının ismi açıkça belirtilmemesine rağmen uluslararası hukukun ilgili antlaşmaları ifadesi Ermenistan'ın protokollerin yürürlüğe girmesi halinde Türkiye ile olan sınırını açıkça tanıyacağı şeklinde yorumlanabilir.¹⁷ Ancak aşağıda ele alınacağı gibi gerek protokollerin imzalanmasından sonra Ermenistan'da yapılan açıklamalar gerekse Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokolleri Ermenistan Anayasasına göre değerlendirirken yaptığı açıklama sınırlar konusunda da Ermenistan'ın tutumuna ilişkin soru işaretlerine neden olmaktadır.

Ermenistan Anayasa Mahkemesi protokolleri anayasaya uygun bulmasına rağmen gerekçeli kararından protokollerin ruhuna aykırı değerlendirmede bulunmuştur.

Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin geliştirilmesine dair protokolde ise dikkati çeken husus tarafların protokolün yürürlüğe girmesinden sonra iki ay içerisinde sınırın açılması konusunda anlaşmalarıdır. İki ülkenin dışişleri bakanları arasında düzenli siyasi istişare gerçekleştirilmesi, mevcut sorunların tanımlanması ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde

tarihsel boyut ilişkin bir diyalogun uygulamaya konulması konusunda anlaşılmıştır. Protokolde bir dikkat çeken nokta da hükümetlerarası komisyon ve alt komisyonların kurulmasıdır. Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısından en geç bir ay sonra çalışmaya başlayacak olan alt komisyonlar arasında en fazla dikkat çekenini Türk, Ermeni ve aynı zamanda İsviçreli ve diğer uluslararası uzmanlarında yer alacakları tarihsel boyuta ilişkin alt komisyonun kurulmasıdır.¹⁸

Protokollere baktığımızda Ermenistan'ın öncelikli beklentisi olan sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması konularının açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir. Türkiye'nin öncelikli beklentisi olan Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınırını tanıması ve soykırım iddialarının araştırılması için tarih komisyonu kurulması konuları da protokollerde yer almıştır. Ancak bu konuların, özellikle de tarih alt komisyonunun ele alacağı hususların net bir şekilde ortaya konmaması protokollerle ilgili tartışmalara neden olmuştur. Protokoller her iki ülkenin parlamentosunda kabul edildikten sonra yürürlüğe girecektir. Ermenistan'da ise protokollerin öncelikle Anayasa Mahkemesi tarafından Ermenistan Anayasası'na uygun bulunması gerektiğinden mahkemenin görüşü alınmıştır. Ermenistan Anayasa Mahkemesi protokolleri anayasaya uygun bulmasına rağmen gerekçeli kararından protokollerin ruhuna aykırı olan ve içini boşaltan bir değerlendirmede

17 Barış Özdal, "Türkiye-Ermenistan Diyalogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?", *ORSAM, Ortadoğu Analiz*, Cilt 1, Sayı 10, Ekim 2009, s. 73.

18 Türkiye ve Ermenistan arasındaki protokollerin metni için bakınız, Türkiye Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-ingilizce.pdf>.

bulunmuştur. Türkiye'nin tarih alt komisyonu kurulmasından beklentisi soykırım iddialarının araştırılmasıyla, Ermenistan Anayasa Mahkemesi protokollerin uygulanmasının hiçbir şekilde Ermenistan Anayasası ve Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'yle çelişmeyeceğini vurgulamıştır. Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. Paragrafı Ermenistan'a "soykırımın" uluslararası alanda tanınması görevini vermektedir.¹⁹ Bu konuyla ilgili olarak protokollerin imzalanmasından sonra Ermenistan yetkililerinin yaptıkları açıklamalar da protokollerin ruhuyla bağdaşmamaktadır. Ermenistan Devlet Başkanı'nın soykırım ile ilgili olarak bir mutabakat olmadığını açıklaması, Ermenistan'dan yapılan tarih alt komisyonunun ne yapacağına ilişkin belirsiz açıklamalar Ermenistan'ın protokollerde Türkiye'nin asıl beklentisi olacak hususları göz ardı etmesi anlamına gelmektedir.²⁰

Türkiye'nin Karabağ sorunu çözülmeden sınırın açılmayacağını ifade etmesi Ermenistan tarafından sınırın açılması için şart koşma olarak yorumlanmıştır. Zaten protokollere karşı olan Ermeni Devrimci Federasyonu gibi çevreler eleştirilerini çok daha güçlü bir şekilde ortaya koymuşlardır. Ermeni Devrimci Federasyonu üç ana noktada protokollere itiraz etmiştir. Taşnaklara göre protokoller Ermeni soykırımının uluslararası alanda tanınması çabalarına zarar vermektedir. Ermenistan ile Türkiye arasındaki mevcut sınırı meşrulaştırmaktadır. Protokoller Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesini Karabağ sorununda Azerbaycan lehine çözüme bağlamaktadır. Ermeni Devrimci Federasyonuna göre Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararı protokollerin imzalanmasında Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın zayıf performansını göstermektedir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararı Türkiye ile ilişkilerin kurulmasının diplomatik çerçevede ele alınması gerektiğini göstermektedir. Ermeni Devrimci Federasyonu'na göre Anayasa Mahkemesi protokollere yönelik kaygılarını ifade etmiştir ve protokollerdeki bazı noktalara ilişkin Ermenistan'ın çekinceleri için yasal bir zemin oluşturmuştur. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun destekçilerine göre protokoller Türkiye ve Ermenistan'ı bağlamaktadır ve "Dağlık Karabağ" gibi üçüncü taraflar üzerinde etkisi yoktur.²¹

Türkiye-Ermenistan sınırına ilişkin olarak ise Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin sınırı geçiş işlemlerinin yapılması amacıyla tanıdığı anlamına gelecek yorumu Türkiye'nin beklentisi olan Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıması konusundaki beklentisinin karşılanmayacağını göstermiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesine göre sınır geçişleri devam ettiği sürece sınır tanınacak ancak bu

19 Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin karar metni için bakınız.
http://dosyalar.hurriyet.com.tr/ermenistan_anayasa_mahkemesi_karari.pdf.

20 "Clinton tarih komisyonu doğru bir adım dedi, Ermeniler çıldırdı", *AB Haber*,
<http://www.abhaber.com/haber.php?id=29533>, 24 Mart 2010.

21 "ARF Issues Statement on Constitutional Court Ruling", *Armenian Weekly*,
<http://www.armenianweekly.com/2010/01/13/arf-issues-statement-on-constitution-court-ruling/>, 13 Ocak 2010.

Türkiye'nin toprak bütünlüğünün tanındığı anlamına gelmeyecektir.²² Nitekim Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin açıklamasını Türkiye ile olan sınırın tanınması olarak görmeyen yorumlar özellikle Ermeni diasporası tarafından yapılmıştır.²³

Ermenistan'da iktidarı yapılan eleştiriler zor durumda bırakırken, Türkiye'de de protokollerle ilgili eleştiriler yapılmıştır. Türkiye'deki eleştirilere katalizör olan ise Azerbaycan'ın protokollere gösterdiği tepki olmuştur. Protokollerde Karabağ sorunundan hiç bahsedilmemesi, Türkiye Karabağ sorunu çözülme de protokollerin yürürlüğe girmesinden sonra 60 gün içinde sınırları açacak mı tartışmalarına neden olmuştur. Türkiye'de oynanan Türkiye-Ermenistan maçı öncesinde stadyuma getirilen Azerbaycan bayraklarının toplatılması ve Azerbaycan'ın da Bakü'deki şehitlik ile Din Hizmetleri Müşavirliği önündeki Türkiye bayraklarının indirilmesi iki ülke arasında soruna neden olmuş ve Türkiye Azerbaycan'a nota vermiştir.²⁴ Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde protokollerle ilgili rahatsızlık yol haritasının açıklanmasıyla birlikte başlamıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve açıklanan yol haritasında Dağlık Karabağ sorununun rolünün olup olmadığını merak ettiğini açıklamıştır.²⁵ Azerbaycan Devlet Başkanının İstanbul'daki medeniyetler ittifakı zirvesine katılmaması da Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmelere tepki olarak yorumlanmıştır.²⁶ Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Mayıs 2009'da yaptığı Azerbaycan ziyareti ve bu ziyaret sırasında bir kez daha Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Ermenistan ile olan kara sınırını açmayacağını en yetkili ağızdan teyit etmesi iki ülke ilişkilerindeki gerginliğin bir ölçüde aşılmasını sağlamıştır.²⁷ Ancak protokollerin imzalanması ve imza töreni sırasında deklarasyon şeklinde bile olsa Karabağ sorununa çözüm bulunmadan protokollerin uygulanmayacağına ilişkin bir açıklamanın olmaması yeniden sorunlara neden olmuştur. Protokollerin imzalanması onu destekleyen ABD ve AB'de olumlu bulunurken en kısa sürede yürürlüğe konması istenmiştir.²⁸

22 Ömer Engin Lütem: "Protokollerin, İmzalandığı Gün İçti Boşaltıldı", *Söyleşi, USAK*, <http://www.usak.org.tr/myazdir.asp?id=1885>, 2 Aralık 2010.

23 Bakınız Ara Papian, "Papian: On the decision of the Constitutional Court of the Republic of Armenia", *Armenian Weekly*, <http://www.armenianweekly.com/2010/01/13/papian-on-the-decision-of-the-constitutional-court-of-the-republic-of-armenia/>, 13 Ocak 2010.

24 "Bayrak Notasına Karşı Bayrak Notası", *Radikal*, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=960487&CategoryID=100>, 22 Ekim 2009.

25 Abbas Djavadi, "The Turkish-Armenian Thaw and Azerbaijan", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, http://www.rferl.org/content/The_Turkish-Armenian_Thaw_and_Azerbaijan/1608216.html, 14 Nisan 2009.

26 Shahin Abbasov, "Azerbaijan: Is Baku Ready to Cause Geopolitical Problems Over Turkish-Armenian Thaw?", *Eurasia Insight*, <http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav041409.shtml>, 14 Nisan 2009.

27 "Erdoğan'dan Şehitlik Camiine Mesaj Gibi Ziyaret", *Zaman*, 13 Mayıs 2009; Mina Muradova, "Azerbaijan: Turkish Prime Minister Offers Strong Support For Baku's Position on Karabakh", *Eurasia Insight*, <http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav051309a.shtml>, 13 Mayıs 2009

28 "EU Envoy Hopes Turkey-Armenia Protocols Approved Soon", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, http://www.rferl.org/content/EU_Envoy_Hopes_TurkeyArmenia_Protocols_Approved_Soon/1867525.html, 2 Kasım 2009. "US Calls on Turkey, Armenia to Ratify Protocols", *Hürriyet Daily News*, <http://www.hurriyetsdailynews.com/n.php?n=us-calls-on-turkey-armenia-to-ratify-protocols-2010-02-02>, 2 Şubat 2010.

Protokoller Sonrası Süreç

Protokollerin imzalanması ve özellikle Ermenistan Anayasa Mahkemesi kararı sonrasında uluslararası alanda ilk izlenim protokollerin onaylanması için Ermenistan bakımından bir engelin kalmadığı olmuştur. Türkiye'nin üzerinde protokollerin yürürlüğe girmesi sürecini bir an önce tamamlaması için baskı oluşmaya başlamıştır. Ermenistan'ın Türkiye'nin Karabağ sorununu ileri sürmesini protokollerde olmayan bir konuyu ön şart olarak ortaya koyması olarak takdim etmesi Türkiye'ye yönelik bazı eleştirilere yol açmıştır. Karabağ sorununun çözümüne yönelik bir açılımın da olamaması sürecin tıkanacağıının ilk işareti olmuştur.

Protokollerin Türkiye bakımından en çok tartışılan yönü Karabağ sorunundan hiç bahsedilmemesidir. Çünkü Türkiye Ermenistan ile olan sınırını Karabağ'da çatışmaların sürdüğü bir ortamda Kelbecer'in Ermeni kuvvetler tarafından işgal edilmesi üzerine kapatmıştır. Bu durumda Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kursa bile sınırın açılmasını Karabağ

Protokollerin Türkiye bakımından en çok tartışılan yönü Karabağ sorunundan hiç bahsedilmemesidir.

sorunuyla ilişkilendirmesi gereklidir. Ayrıca topraklarının % 20'si işgal altında olan Azerbaycan açısından Türkiye-Ermenistan kara sınırının kapalı olması da bir koz oluşturmaktadır. Türkiye ile ilişkilerini normalleştirmiş ve kara sınırı açık olan Ermenistan'ın Karabağ Sorunu'nda çekilme yönünde direnmesi daha kolaydır. Karabağ sorununda toprakları işgal altında olan Azerbaycan dır. Bu işgali sona ermesi için adım atması gereken de Ermenistan dır. Ermenistan'ın desteği olmadan Karabağ'daki yapı ayakta duramayacağı gibi işgalin gerçekleşmesi de mümkün olmazdı. Karabağ sorunu da kolay çözülebilecek bir noktada değildir. Ermeni kuvvetlerin çekilmesi ve Karabağ'a da bir statü verilmesi gereklidir. Ancak Madrid Prensiplerinde ortaya konan hususların öncelikle Ermeni kuvvetlerin Karabağ'ın dışında işgal ettikleri bölgelerden çekilmeleri ve Karabağ'ın statüsünün kararlaştırılması konusunun nasıl halledileceği belli değildir. İşgal altındaki topraklardan sürülen ve ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalan kişilerin dönüşünün sağlanmasının da çözüm içinde gerçekleşmesi gerekir. Ermenistan yönetimi bu gereklilikleri yapmamakta ve öncelikle Karabağ'da referandum yapılmasını istemektedir. Uluslararası hukuka göre Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ'a ancak Azerbaycan içerisinde ayrı bir statü verilmesi söz konusu olabilir.

Yukarıda ifade edildiği gibi Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesi için yol haritasının açıklanmasından itibaren Azerbaycan Karabağ konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur. Türkiye ise protokollerin imzalanmasından sonra da Karabağ sorununa çözüm için gelişme olmasını

beklemiştir. Türkiye'nin Karabağ sorununda tarafların bir anlaşmaya varamadığı bir ortamda Ermenistan ile olan sınırını açamayacağıın en yetkili ağızlardan ifade edilmesi, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollerin ruhuna aykırı açıklamasından sonra daha da güçlü bir şekilde ortaya konmuştur. Ermenistan tarafında ise diasporanın ve Ermenistan'da Ermeni Devrimci Federasyonu başta olmak üzere muhalif grupların protokollerini eleştirmeleri koalisyonu oluşturan partileri de harekete geçirmiştir.

Sonuçta Devlet Başkanı Sarkisyan protokollerin onaylanması sürecinin Ermenistan tarafından askıya alındığını açıklamıştır. Sarkisyan protokollere uygun olarak ön koşul ileri sürmeden süreci sürdürmeye Türkiye'nin hazır olmadığını, Protokoller için makul sürenin geçtiğini ve Türkiye'nin 24 Nisan'ı herhangi bir bedel ödmeden atlama politikası izlemesinin kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Sarkisyan koalisyon ortakları ve Ulusal Güvenlik Konseyi ile yapılan görüşmelerden sonra süreçten şimdilik çekilmeme fakat protokollerin onaylanması sürecini durdurma kararı aldıklarını ifade etmiştir.²⁹ Ermenistan'ın 24 Nisan 2010 tarihinden iki gün önce protokollerin onaylanması sürecini durdurarak ABD Başkanına 24 Nisan açıklamasından önce mesaj vermek istemiştir.³⁰ Ermenistan'da ve özellikle de diasporadaki genel kanı Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinin ve protokollerin "soykırımın" tanınması çabalarına zarar verdiğidir. Ancak Ermenistan yönetimi doğrudan protokoller ile ilgili süreçten çekilerek tepki çekmek te istememiştir. Bunun yerine Türkiye'yi suçlayarak süreci durdurduğunu açıklamıştır.

Protokoller sonrası süreçte uluslararası ortamın, Türkiye ve Ermenistan'ın dış politikaları ile protokollerin Kafkasya'daki etkisinin analiz edilmesi protokollerin geleceğine ilişkin değerlendirmelere ışık tutacaktır. Kafkasya'da enerji kaynakları üzerinde kontrolü sağlamak ve güvenlik kaygılarını gidermek üzere bölgesel ve bölge dışı güçler arasında süren mücadele Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan çatışması sonrası yeni bir ivme kazanmıştır. ABD dış politikasında Kafkasya'ya yönelik ilk değişim 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrası güvenlik boyutunun belirgin olarak vurgulanması olmuştur. Daha önce enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde Batıya ulaşması temelindeki politikaya güvenlik vurgusunun eklenmesi bölgede müttefik olarak görülen ülkelerin askeri bakımdan desteklenmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. 11 Eylül 2001 sonrası ABD'nin terörle mücadele stratejisine özellikle Kafkasya'da Çeçenistan sorununda elinin güçleneceği düşüncesiyle destek veren Rusya, ABD'nin askeri varlığının kalıcı olabileceğini gördüğü anda çevrelediği düşüncesine kapılmıştır. Böylece Rusya bu çevrelenmeyi kırmak için güney

29 "Ratification of Armenia-Turkey Protocols Suspended by Presidential Decree", <http://blansh.wordpress.com/2010/04/22/protocols-suspended/>, 22 Nisan 2010.

30 Bakınız, Ömer Engin Lütem, "Ermenistan'ın Protokollerini Onaylamayı Durdurması", *AVİM*, <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=4231>, 23 Nisan 2010.

Kafkasya'da dost görmediği yönetimleri hedef alan bir politika izlemiştir. ABD ve AB ise Kafkasya'da güvenliği artıracak ve enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara erişimini de garanti edecek bir politika izlemişlerdir. Bu noktada Azerbaycan ve Gürcistan bakımından bir sorun yaşanmazken Ermenistan Rusya ekseninde kalmıştır. Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan çatışmasından önce de Ermenistan'ın Rusya ekseninden çıkması politikası izlemeye çalışan Batı, Rusya-Gürcistan çatışmasından sonra bu politikaya hız vermiştir. Uluslararası sistem bakımından protokollerin imzalanmasını hızlandıran bu ortam olmuştur. Rusya'nın normal koşullarda Ermenistan'ın Batı eksenine girmemesi ya da en azından Ermenistan üzerindeki kontrolünün kaybolmaması için Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine mesafeli olması gerekmektedir. Ancak sınırın açılması halinde Ermenistan ekonomisini kontrol eden Rus firmaların bundan fayda sağlayacağı ve protokollere karşı çıkıp engellemeye çalışmasının diplomatik açıdan Rusya'ya zarar vereceği düşüncesiyle Rusya protokolleri desteklediğini açıklamıştır.³¹

Protokoller sonrası sürece baktığımızda ise uluslararası sistem bakımından Rusya ile Batı arasındaki mesafeli duruşun ve Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan çatışmasının etkilerinin devam etmekle birlikte 2009 yılı sonrasında özellikle ABD-Rusya ilişkilerinde bazı konularda önemli ilerlemelerin sağlandığı görülmektedir. Füze kalkını konusunda tarafların mutabakata varmaları ve İran'ın nükleer programının durdurulması ile ilgili Rusya'nın ABD'ye desteği Ağustos 2008 sonrası gerginliğin aşıldığı görüntüsü oluşturmuştur. BM Güvenlik Konseyinde yapılan İran'a yönelik dördüncü kuşak yaptırım kararının Rusya tarafından desteklenmesi ABD-Rusya ilişkileri bakımından vurgulanması gereken bir durum olmuştur.³² Rusya'nın da zaman zaman alevlenen Çeçenistan sorunu nedeniyle Batı'nın desteğine ihtiyaç duyduğu düşünüldüğünde ABD ile çok sert bir rekabete girmesi çıkarına değildir. Protokollerin imzalanması sonrası özetlediğimiz bu uluslararası gelişmeler gerek Ermenistan gerekse Türkiye üzerinde protokollerin yürürlüğe konması bakımından oluşan baskıyı hafifletmiştir. Ancak soykırım iddialarının diaspora tarafından Kongre kararına dönüşmesi için izlenen politikaya karşı ABD yönetiminin elinin güçlenmesi için protokollerin uygulanması ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için teşvik edici tutumu sürecektir.

Türkiye'nin Karabağ sorununda en azından taraflar arasında bir anlaşmaya varılması beklentisi ve bu olmadan sınırın açılmayacağını vurgulaması ABD'yi sorunun çözümü için daha aktif olmaya yöneltebilir. Fakat bu konuda ABD'nin yapabilecekleri çok sınırlıdır. Karabağ sorununda işgalin sonlandırılması noktasında

31 Rusya'nın Kafkasya politikası için bakınız, Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara, USAK Yayınları, 2011, ss. 119-142.

32 "China, Russia Support Iran Sanctions", *The Jerusalem Post*, <http://www.jpost.com/International/Article.aspx?id=175933>, 20 Mayıs 2010.

adım atması gereken Ermenistan olduğuna göre bu konuda Rusya öne çıkmaktadır. Rusya'nın Ermenistan üzerindeki baskısı etkili olacaktır. Ancak bunu yapmayı Rusya'nın isteyip istemeyeceği veya hangi koşullarda işgalin sonlandırılması için Ermenistan yönetimine baskıda bulunacağı belirsizdir.

Protokoller sonrası sürecin Türk dış politikası açısından vurgulanması gereken yönü ise komşularla sıfır sorun politikasının devam ettiği ve bu çerçevede Türkiye'nin Ermenistan ile de ilişkilerini normalleştirmek istediğidir. Ancak bu normalleşmenin Kafkasya'da Türkiye ile stratejik bağları olan Azerbaycan ile ilişkilerin feda edilmesi pahasına olamayacağı anlaşılmıştır. Azerbaycan dış politikasında öncelikli sorun Karabağ'dır. Toprakları işgal altında olan ve Ermenistan ile ateşkes durumunda bulunan Azerbaycan için Ermenistan'ın elini güçlendirecek her girişim kabul edilemez bulunmaktadır. Türkiye de gerek protokollere giden süreçte gerekse protokollerin imzalanmasından sonra Azerbaycan için konunun ne derece önemli olduğunu anlamıştır. Ayrıca Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını Kelbecer'in işgali sonrasında kapattığı düşünüldüğünde işgal sona ermeden veya en azından taraflar arasında bir anlaşma sağlanmadan sınırı açması çelişki olacaktır.

Davutoğlu, “Protokoller öldü mü?” sorusu üzerine “hayır” cevabını vermiş ve “Buzdolabına mı kaldırıldı?” sorusu üzerine ise “Öyle de diyebilirsiniz. Nereden baktığınıza bağlı” demiştir.

Türkiye'de protokollerle ilgili sürece ilişkin tartışmalar sürerken Ermenistan'ın onay sürecini durdurması bir ölçüde tartışmaları sona erdirmiştir. Ermenistan'ın protokollerle ilgili

süreci durdurması sonrasında Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, “Protokoller öldü mü?” sorusu üzerine “hayır” cevabını vermiş ve “Buzdolabına mı kaldırıldı?” sorusu üzerine ise “Öyle de diyebilirsiniz. Nereden baktığınıza bağlı” demiştir. Dışişleri Bakanı protokollerde açıkça Karabağ sorunundan bahsetmemesi ve bazı konulardaki ifadelerin belirsizliğinin nedenini diplomasideki yapıcı muğlaklık (*constructive ambiguity*) ile açıklamaktadır.³³ Türkiye'nin süreci devam ettirmesi protokollerde açıkça ifade edilmese de Karabağ sorunundaki gelişmelere bağlıdır. Ancak Karabağ sorununun protokollerde belirtilmemiş olması ve Ermenistan'ın Türkiye'nin Karabağ sorununu ileri sürmesini önkoşul ortaya koymak olarak aktarması Türkiye'yi diplomatik alanda zorlayan konulardır. Üstelik Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollerin adeta içini boşaltan açıklaması bile Mahkeme sonuçta protokolleri Ermenistan Anayasasına uygun bulunduğu için Batı tarafından olumlu bulunmuştur. Türkiye aleyhine baskıya dönüşebilecek olan tüm bu şartlara rağmen Ermenistan'ın süreci durdurması Türkiye'nin elini rahatlatmıştır.

33 Taha Akyol, “Protokoller Yaşıyor”, *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/-protokoller-yasiyor-/taha-akyol/siyaset/yazardetayarsiv/06.05.2010/1234251/default.htm>, 6 Mayıs 2010.

Ermenistan dış politikası açısından protokoller sonrası sürece baktığımızda ise ilk göze çarpan husus Ermenistan yönetiminin gerek diaspora gerekse içeriden kaynaklanan eleştirilere karşı hep savunma pozisyonunda kaldığıdır. Özellikle tarih alt komisyonunun kurulacak olması ve “soykırımın” tartışmaya açılacağı düşüncesi eleştirilerin odak noktası olmuştur. Bir diğer önemli eleştiri ise protokollerin soykırım iddialarının uluslararası alanda kabul edilmesi çabalarının önünde engel olacağı düşüncesidir. Karabağ sorunu konusunda da adım atmak istemeyen Ermenistan anlamlı bir dış baskıyla karşılaşmayacağını da düşünerek protokollerle ilgili süreci durdurmuştur.

Türkiye, Ermenistan, Rusya ve Batılı ülkelerdeki liderler bazında protokollerle ilgili olarak kısa bir analiz yaptığımızda ise şu sonuçlara varmak mümkündür; Türkiye ve Ermenistan’da protokollere giden süreç ve sonrasında liderlik bağlamında bir değişiklik yoktur. Türkiye’de AKP iktidarı ve onun dış politika yaklaşımı hâkimdir. Ermenistan’da “Karabağ Klanı” olarak adlandırılan yapı yönetimdedir. Azerbaycan’da Aliyev çizgisi (Haydar-İlham Aliyev) devam etmektedir. Rusya’da da Putin-Medvedev ikilisi yönetimdedir. ABD’de ise Obamanın Başkan seçilmesiyle birlikte Demokratların dönemi başlamıştır. Obama’nın Başkan seçilmeden önce Ermeni lobisine “soykırımı” tanıma sözü vermiş olması Ermeni tarafından beklentileri artırmıştır. Başkan seçildikten sonra ise bunun yapılmasının çok da kolay olmadığını gören ABD Başkanı Ermeni lobisine karşı kullanabileceği argümanlar aramaktadır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konunun iki ülke arasında ele alınıyor olması ABD yönetimi açısından rahatlatıcı olacaktır.

Sonuç

Protokolleri Türkiye ve Ermenistan bakımından ele aldığımızda şu sonuçlara varılabilir: Türkiye açısından tarihi boyutla ilgili bir alt komisyonun kurulup soykırım iddialarının bu platformda tartışılacak olması önemli bir gelişme olacaktır. Uluslararası kamuoyunu ikna etme konusunda çok mesafe almış olan Ermenistan ve diaspora konuyu uluslararası ortamda Türk tarafıyla tartışmak istememektedir. Böyle bir tartışmanın ikna edilmiş olan kitlelerde gerçek olarak gördükleri soykırım üzerinde soru işaretlerine yol açacağını hesaplamaktadırlar. Üstelik Türkiye’nin kararlı bir şekilde konunun bilimsel açıdan araştırılmasını istemesi geniş kitlelerin bilmediği bazı gerçeklerin ve belgelerin ortaya çıkmasını ve madalyonun diğer yüzünün görülmesini sağlayacaktır. Türkiye açısından protokollerin yürürlüğe girmesi halinde bir diğer kazanımın da Ermenistan’ın Türkiye’nin toprak bütünlüğünü ve sınırları tanıması olacağı düşünülmüştür. Ancak Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin yukarıda ifade edilen açıklaması bu konuya ilişkin soru işaretlerine yol açmaktadır. Soykırım iddialarıyla ilgili olarak vurgulanması gereken bir diğer husus ta Türkiye ile Ermenistan arasındaki protokollerin diasporayı

bağlamayacağıdır. Protokoller yürürlüğe girse ve gerekleri yapılmaya başlansa bile diaspora politikasından vazgeçmeyecektir. Ermenistan'da diasporayı kontrolümüzde değil diyecek ve Türkiye protokoller öncesinde olduğu gibi aynı sorunlarla uğraşmak durumunda kalacaktır.

Türkiye açısından protokollerin en zayıf noktası ise Karabağ sorunundan bahsedilmemesidir. Buna rağmen protokollerin yürürlüğe girmesinden itibaren 60 gün içerisinde sınırın açılmasının gerekmesi Türkiye Karabağ sorunu çözülmeden Ermenistan sınırını açacak mı tartışmalarına neden olmuş ve Azerbaycan'ın tepkisiyle karşılaşmıştır. Ermenistan açısından tarih alt komisyonu ve Taşnaklar gibi bazı çevreler bakımından da Türkiye ile sınırların tanınması tartışmaya neden olurken, Karabağ sorununun yer almaması bu konudaki baskının hafiflemesi anlamı taşımaktadır. Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerinde gerginliğin ortaya çıkması ve iki ülkenin politikalarındaki ayrışma Ermenistan'ın Ulusal Güvenlik Strateji belgesinde vurguladığı gibi Ermenistan için en önemli tehlikenin kalkması anlamına gelmektedir.³⁴ Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yakın ilişkilerin bozulması Ermenistan'ın elini fazlasıyla güçlendirecektir. Zaten askeri bakımdan süren bir işgali, diplomasi yoluyla sona erdirmek çok zordur. Bir de Ermenistan'ın eline yeni kozlar geçmesi halinde Dağlık Karabağ sorununun çözümü daha zor olacaktır

Protokollerle ilgili süreç Ermenistan tarafından durdurulmuştur. Ancak İleriye yönelik olarak protokollerin nasıl bir seyir izleyeceği hakkında analiz yapılabilir. Ermenistan Parlamentosu'nda protokollerin kabul edilmesi halinde ve bunun TBMM'de kabul edilmemesi veya bekletilmesi durumunda Türkiye eleştirilecektir. Her iki ülkenin parlamentosunda da kabul edilip Türkiye sınırı açmazsa protokollerin gereğini yerine getirmediği için yine bu sefer daha da fazla eleştirilip Ermenistan'a diplomatik avantaj sağlanmış olacaktır. Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden sınırı açması ise Azerbaycan'ın ve diğer dost ülkelerin gözünde güvenilirliğinde ciddi bir zedelenmeye neden olacaktır.³⁵ Ermenistan yönetiminin özellikle tarih alt komisyonu sebebiyle gerek diaspora gerekse içeriden eleştirilmesi nedeniyle ve Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesine karşı çıkan grupların varlığından dolayı kısa sürede protokollere ilişkin süreci yeniden başlatamayacağı ifade edilebilir. Bunun için Ermenistan yönetimi üzerinde anlamlı bir dış baskı olması gereklidir. Ermenistan yönetimi de Karabağ sorununda en azından taraflar arasında bir anlaşma olmadan Türkiye'nin sınırı açamayacağını bilmektedir. Ayrıca Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynakları ve ticaret potansiyeli ile bölgede Ermenistan'dan çok daha önemli bir ülkedir. Azerbaycan'ın Türkiye ile yakın ilişkileri ve bağlarının sürdürülmesi Batı'nın enerji güvenliği ve bölgesel istikrar

34 Ermenistan Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi için bakınız, Ermenistan Savunma Bakanlığı internet sitesi, <http://www.mil.am/eng/index.php?page=49>. Bakınız, Harutioun Khachatryan, "Armenia Adopts A National Security Strategy", *Central Asia-Caucasus Institute*, <http://www.cacianalyst.org/?q=node/4476>, 21 Mart 2007.

35 Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara: USAK Yayınları, 2011, ss. 109-111.

açısından gereklidir. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz hattı enerji alanında iki ülke arasındaki önemli enerji köprüleridir. Türkiye-Yunanistan-İtalya doğalgaz hattı ve Nabucco projesi Azerbaycan'ın enerji bakımından önemini artırmıştır. Bu nedenlerle Ermenistan Avrupa-Atlantik eksenine dâhil edilmeye çalışılırken Azerbaycan'ın Rusya eksenine yönelmesine yol açılmamalıdır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi uluslararası sistemdeki gelişmelere ve bölgesel güçlerin “dondurulmuş çatışmaların” çözümüne ilişkin izleyecekleri politikalara bağlıdır.